

Türkiye Bilimler Akademisi
TURKISH ACADEMY OF SCIENCES

Risâle der İlm-i Hisâb

ALİ KUŞÇU

İNCELEME - ÇEVİRİ - TAHKİK: ZEHRA BİLGİN

Risâle der İlm-i Hisâb

Ali Kuşçu

Risâle der İlm-i Hisâb
Ali Kuşçu

Türk-İslâm Bilim Kültür Mirası Dizisi: 63

ISBN: 978-625-6110-47-2

DOI: 10.53478/TUBA.978-625-6110-47-2

Ankara, 2025

İnceleme - Çeviri - Tahkik

Zehra Bilgin (Dr.)

Editör

Mustafa Çiçekler (Prof. Dr.)

Tasarım

Murat Acar

TÜBA Başkanı

Muzaffer Şeker (Prof. Dr.)

Proje Koordinatörü

Mustafa Çiçekler (Prof. Dr.)

Proje Danışmanı

Turgay Anar (Prof. Dr.)

Proje Yayın Kurulu

Coşkun Yılmaz (Dr.)

Derya Örs (Prof. Dr.)

Erhan Afyoncu (Prof. Dr.)

Hüseyin Sarıoğlu (Prof. Dr.)

M. Fatih Andı (Prof. Dr.)

Mustafa Çiçekler (Prof. Dr.)

Mustafa Kaçar (Prof. Dr.)

Proje İdari İşler Sorumlusu

Cansu Toprak

Baskı

Sistem Ofset

Strazburg Caddesi No: 31/17 Çankaya-Ankara

Sertifika No: 46660

© Türkiye Bilimler Akademisi

Bu eserin tüm yayın hakları, Türkiye Bilimler Akademisi'ne aittir.

Yayıncının yazılı izni olmadan kısmen veya tamamen basılamaz ve çoğaltılamaz.

Eserden kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Kitabın dil, bilim, etik ve hukuk açısından bilimsel sorumluluğu yazara aittir.

Türkiye Bilimler Akademisi'nin sorumluluğu bulunmamaktadır.

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ

Vedat Dalokay Cad. No: 112 Çankaya 06670 Ankara

bilimklasikleri@tuba.gov.tr

0 312 442 29 03

www.tuba.gov.tr

Ali Kuşçu

Risâle der İlm-i Hisâb / Ed. Mustafa Çiçekler; çev. Zehra Bilgin. – Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2025. 283 s. ;

16,5 x 24 sm. – (Türk-İslam Bilim Kültür Mirası Dizisi; 63)

ISBN 978-625-6110-47-2

1. Matematik - Osmanlı Devleti - Tarih. 2. Mathematics - Ottoman Empire - History. 3. Bilim Tarihi. - Osmanlı Devleti.

4. History of Science - Ottoman Empire. 5. Geometri. 6. Geometry. 7. Ali Kuşçu.

QA445 A46 2025

510

Kullanıcılar, TÜBA Yayınlarının elektronik kopyalarını belirtilen CC BY-NC-ND 4.0 lisansı kapsamında kullanabilirler.

TÜBA, basılı eserlerini ülkemizin merkez ve üniversite kütüphanelerine ücretsiz olarak ulaştırmakta, bazı kitap ve raporlarını çevrimiçi olarak kullanıcıların erişimine sunmaktadır. Ancak, yüksek telif ve baskı maliyetleri gerektiren bazı basılı eserler ücretli olarak satışta sunulmaktadır.

Users may use the electronic copies of TÜBA Publications under the CC BY-NC-ND 4.0 license.

TÜBA provides printed copies of its works free of charge to national and university libraries in Türkiye and makes some books and reports available online for public access. However, certain printed copies that involve high copyright and printing costs are offered for sale.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
CUMHURBAŞKANLIĞI

Kimyelerinde

Risâle der İlm-i Hisâb

Ali Kuşçu

İnceleme - Çeviri - Tahkik
Zehra Bilgin

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ
TURKISH ACADEMY OF SCIENCES

Risāla der 'Ilm-i H̱isāb
Alī Qūshjī

Turkish-Islamic Scientific and Cultural Heritage Series: **63**

ISBN: 978-625-6110-47-2
DOI: 10.53478/TUBA.978-625-6110-47-2
Ankara, 2025

Commentary - Translation - Critical Edition
Zehra Bilgin (Dr.)

Edited By
Mustafa Çiçekler (Prof. Dr.)

Design
Murat Acar

President of TÜBA
Muzaffer Şeker (Prof. Dr.)

Publication Coordinators
Mustafa Çiçekler (Prof. Dr.)

Advisors of Project
Turgay Anar (Prof. Dr.)

Editorial Board of Project
Coşkun Yılmaz (Dr.)
Derya Örs (Prof. Dr.)
Erhan Afyoncu (Prof. Dr.)
Hüseyin Sarıoğlu (Prof. Dr.)
M. Fatih Andı (Prof. Dr.)
Mustafa Çiçekler (Prof. Dr.)
Mustafa Kaçar (Prof. Dr.)

Administrative Affairs Supervisor of Project
Cansu Toprak

Printed By
Sistem Ofset
Strazburg Caddesi No: 31/17 Çankaya-Ankara
Sertifika No: 46660

© Turkish Academy of Sciences
All publishing rights of this work belong to the Turkish Academy of Sciences.
It may not be printed and reproduced partially or fully without the written
consent of the publisher. It can be cited by providing full reference.

The author bears full scientific responsibility for the book in terms of
language, academic, ethics and law. Turkish Academy of Sciences has no
responsibility whatsoever.

TURKISH ACADEMY OF SCIENCES
Vedat Dalokay Cad. No: 112 Çankaya 06670 Ankara
bilimklasikleri@tuba.gov.tr
0 312 442 29 03
www.tuba.gov.tr

Under the auspices of the
PRESIDENCY OF THE
REPUBLIC OF TÜRKİYE

Risāla der ‘Ilm-i H̱isāb

Alī Qūshjī

Commentary - Translation - Critical Edition
Zehra Bilgin

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ
TURKISH ACADEMY OF SCIENCES

Büyük gelecekle, büyük geçmişlerin bilgi ve birikimi üzerine inşa edilir.

Türkiye, ihtişamlı bir medeniyetin ve zengin bir tarihin meydana getirmiş olduğu büyük bir birikimin varisidir. Kökleri bilime, bilgiye, hikmete ve irfana dayanan bu birikim, ülkemizin geleceğinin inşası gayretlerinde de en önemli referansımız olmalıdır. Bu büyük birikimden yararlanmadığımız takdirde, geçmişimizi “müzelik bir emtia”ya dönüştürürüz, sağlıklı bir gelecek inşa edemeyiz.

Zira tarih, sadece geçmişte olup biten değil, aynı zamanda bugüne kalan, yarına da aktarılacak olandır. Milletler tarihte yalnızca geçmişlerini değil, geleceklerini de ararlar. Geçmişiyile barışamayan, tarihini yorumlayamayan, ecdadına yabancılaşan milletler, sağlıklı bir gelecek inşa edemezler.

Çağımıza ve geleceğe yapacağımız etki bakımından, sahip olduğumuz zengin mirası yeniden ve daha güçlü biçimde harekete geçirmemiz gerekiyor. Türkiye Bilimler Akademisi tarafından yürütölen “Türk-İslâm Bilim ve Kültür Mirası Projesi”ni, işte bu amaca yönelik bir çalışma olarak değerlendiriyorum.

Proje kapsamında, sosyal bilimler, İslâmî ilimler, Türkiyat, sağlık ve tabiat bilimleri ve teknik bilimler alanlarında hazırlanan eserlerin, bilim ve kültür hayatımıza kazandırılmasını takdirle karşılıyorum.

Bu vesileyle, eserlerin müelliflerini rahmet ve şükranla yâd ediyor, projenin hayata geçirilmesinde görev alan bilim adamlarımız ile TÜBA mensuplarını kutluyorum.

Recep Tayyip Erdoğan

T.C. Cumhurbaşkanı

Takdim

Eski uygarlıkların ve tarihsel dönemlerin farklı coğrafyalardaki etkileri, akademik incelemeler ve popüler yayınlar aracılığıyla geniş bir okuyucu kitlesine ulaşıyor. Bilim tarihinin keşfedilmemiş hazineleri, son yıllarda dünyanın dört bir yanında yapılan araştırmalarla tozlu raflardan gün ışığına çıkıyor. Bu yükselen ilgi, bilim tarihinin sadece geçmişini anlamada değil aynı zamanda geleceği şekillendirmede de genç nesiller için ilham kaynağı olmasını sağlıyor.

Türkiye, bu küresel ilgi dalgasının odak noktasında kendine ayrıcalıklı bir yer edindi. Medeniyet havzamız tarihsel ve kültürel bağlamda, farklı kültürlerin ve bilimsel geleneklerin kucaklaştığı bir merkez olageldi. Sümerlerden Hititlere, Selçuklulardan Osmanlıya, birçok medeniyet, matematikten tıba, astronomiden felsefeye kadar geniş bir yelpazede bilimsel çalışmalara bu topraklarda imza attı. “Türk-İslam Bilim Kültür Mirası Projesi” (TİBKİM), bu benzersiz mirası koruma, belgeleme ve yayma görevini üstlenmiştir. Projenin, Cumhurbaşkanlığı himayelerinde yürütülüyor olması ve şimdiye kadar 50’den fazla eser yayımlanması bu görevin ne kadar ciddi bir şekilde ele alındığını göstermektedir.

Proje kapsamında, Türk ve İslam dünyasının bilim tarihinde yer edinen çalışmalarının günümüze aktarılması, bu alanda çalışanlara çok boyutlu bir inceleme imkânı sunmaktadır. Bu eserlerle,

Türk-İslam bilim tarihi çalışmalarının niteliği, kapsamı ve önemi daha net görülmektedir. Ayrıca, bu alandaki boşlukları doldurmak için araştırmacılara yeni ufuklar açılmaktadır. Geçmişteki bilim insanlarımızın çalışmaları hem günümüz hem de gelecek nesiller için bir rehber, bir pusula niteliğinde olacaktır.

Bilim tarihinin günümüze ve geleceğe taşınması, toplumsal özgüveni beslemekte ve Millî Teknoloji Hamlesi için zihni bir zemin hazırlamaktadır. Türkiye'nin kendi teknolojisini üretme vizyonu, sadece maddi ve teknik yatırımlarla değil, aynı zamanda kültürel ve tarihsel bir özgüvenle mümkündür. Bu özgüven, ancak tarihî ve kültürel mirasımızın tam olarak kavranmasıyla oluşabilir. İnsanlığın edindiği bilimsel birikimin yalnızca Batı'ya ait olduğu yanılsamasından kurtulma, bugün gelinen seviyenin insanlığın ortak çaba ve kazanımları sayesinde mümkün olduğu ve Türk ve İslam medeniyetinin zenginliklerinin asla azımsanmaması gerektiği hakikatini hatırlama bu özgüvenin ön şartıdır.

Bu bağlamda, bu eserlerin özellikle gençlerimiz için yol gösterici olmasını umuyoruz. Genç bir bireyin, kendi kültürel ve bilimsel mirasını tanıması, bu mirası keşfetmesi, onun dünya görüşüne, amaçlarına ve özgüvenine şekil verecektir. Geleceğin bilim insanları, mühendisleri, doktorları ve akademisyenleri için proje kapsamında yayımlanan eserler, geçmişin izinde yürüyerek kendi izlerini bırakmaları için bir fırsattır.

TİBKM eserleri, tüm okuyuculara, araştırmacılara ve bilim tarihine ilgi duyan herkese açık bir okuma davetidir. Türk-İslam bilim tarihinin zenginliklerini keşfetmek ve bu keşfi gelecek nesillere aktarmak için atılan bu adımların, Türkiye'nin ve dünyanın bilimsel ilerlemesine katkı sağlamasını içtenlikle temenni ediyorum. Projede ve eserlerin yayımlanmasında emeği geçen bilim insanlarımıza ve TÜBA çalışanlarına teşekkür ediyorum.

Mehmet Fatih Kacır

T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanı

Sunuş

Ülkelerin bilimsel ilerlemesi ve yenilikçilik performansı, topyekûn kalkınma ile uluslararası rekabette üstünlük sağlama bakımından stratejik öneme sahiptir. Toplumların geleceğinin güvenle inşası ve refahın toplumun tüm katmanlarına yayılması bilimin, bilimsel düşünce ve yaklaşımların önemsenmesi ve yaygınlaştırılması, gençlerin bilim ve araştırma alanına yönlendirilmesi, bilimsel çalışma ve başarıların teşvik edilmesi ile mümkündür. Bu konular, dünyadaki bilim akademilerinde olduğu gibi milli akademimiz Türkiye Bilimler Akademisi'nin (TÜBA) amaç ve görevleri arasında yer almaktadır. Belirlenen hedeflere ulaşmak için sahip olduğumuz medeniyet birikimini iyi anlamak zorundayız.

Millet olarak, önemli bir bölümü gün ışığına çıkarılmayı ve değerlendirilmeyi bekleyen zengin bir bilim ve kültür mirasına sahip bulunuyoruz. Bu mirasın daha görünür ve yararlanılır kılınması, bugünkü ve gelecekteki bilimsel performansımız ve ulusal hedeflerimize ulaşmamız açısından büyük önem taşımaktadır. Tarihsel birikim ve mirasın ortaya çıkarılması ve değerlendirilmesi, diğer yararları yanında, bilimsel ilerleme ve yenilikçi çalışmalar için gerekli cesaret, özgüven ve motivasyona yapacağı katkı bakımından da büyük önem taşımaktadır.

Ülkelerin ekonomik gelişmişlik ve kalkınma yarışında son iki yüzyıldır devam eden göreceli konumumuz ile geleceğe yönelik yüksek amaçlarımız dikkate alındığında, bireysel ve toplumsal düzeyde sağlıklı bir benlik/kimlik ve özgüven inşası ile güçlü bir ekosistem ve kültürün oluşturulmasına gerek olduğu ve bu konuda her Türk kurumunun katkı ve destek sağlamasının ulusal bir görev olduğu açıktır.

TÜBA Türk-İslâm Bilim Kültür Mirası Projesi, ülkemizin millî bilimler akademisi olma sorumluluğu ile Kalkınma Bakanlığı'nın mali desteğiyle 2014 yılında başlatılmıştır. Proje kapsamında Türk-İslâm medeniyeti havzasında, fen, mühendislik, Türkiyat, sosyal bilimler, dinî ilimler gibi alanlarda eski-farklı Türk lehçeleri ile diğer dillerde üretilmiş, uzman bilim insanlarımızca seçilen 100 eserin, imkân ve ihtiyaca göre transliterasyonu, tıpkıbasımı ve/veya tercümesi yapılarak yayımlanması yoluyla bilim ve kültür âleminin ve gelecek kuşakların istifadesine sunulması hedefi doğrultusunda yayınlarımız devam etmektedir.

TÜBA Türk-İslâm Bilim Kültür Mirası Projemiz, çok sayıda paydaşın doğrudan ve dolaylı katkı ve desteklerinin eseridir. Projemizin başlangıçtan beri Sayın Cumhurbaşkanımızca desteklenmesi ve 2018 yılı başından itibaren resmen Cumhurbaşkanlığı himayelerine alınmış olması, Akademimiz açısından büyük bir onur ve teşvik kaynağı olmuştur. Bilime ve projemize verdikleri çok değerli destek ve yüksek himayeleri için Sayın Cumhurbaşkanımız Recep Tayyip Erdoğan'a kalbî şükranlarımızı arz ediyorum.

Bugüne kıyasla oldukça kısıtlı koşullarda bilimsel mirasımızı oluşturan eserleri kaleme alan bilim ve kültür tarihimizin kahramanlarını rahmet ve şükranla yad ediyorum. Bu eserlerin çoğaltılması, saklanması ve bugüne ulaşmasında rol alan isimsiz kahramanları da saygıyla anıyorum.

Eserlerin transliterasyonu, tıpkıbasımı ve/veya tercümesi ve tahlilini yaparak günümüzün ve geleceğin okuyucu ve araştırmacılarına ulaşmasını sağlayan bilim insanlarımıza müteşekkirimiz. Yayına hazırlık ve basım sürecinde rol alan Akademi üyelerimiz, bilim insanlarımız ve çalışanlarımız ile projeye katkı sağlayan tüm paydaşlarımıza da teşekkür ediyorum. Ayrıca, Türk-İslâm Bilim Kültür Mirası Projesi'nin hayata geçirilmesinde katkılarından ötürü Prof. Dr. Ahmet Cevat Acar'a minnettarız.

TÜBA Türk-İslâm Bilim Kültür Mirası Projesi kapsamında yayımlanan eserlerin milletimizin bilimsel ilerlemesi ve topyekûn kalkınması ile medeniyet ihyası/inşası süreci bakımından yararlı olmasını diliyorum.

Prof. Dr. Muzaffer Şeker

TÜBA Başkanı

Dr. Zehra Bilgin

İstanbul Medeniyet Üniversitesi
zehra.bilgin[at]medeniyet.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6147-3018

Zehra Bilgin, Boğaziçi Üniversitesi Matematik Bölümünden 2009 yılında lisans derecesi aldı. “On Quotient of Hom-Functors” adlı yüksek lisans tezini Boğaziçi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Matematik Anabilim Dalında 2012 yılında tamamladı. Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Matematik Anabilim Dalında hazırladığı “Aralarında Asal Yapılandırılmış Modüller, Alt Modüllerin Radikalleri, Baer Spektrumu Üzerinde Demetler” adlı teziyle 2017 yılında matematik doktoru unvanı aldı. İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İslam ve Türk Felsefesi Anabilim Dalında “Hesab Bilimine Giriş: Ali Kuşçu'nun *Risâle der 'İlm-i Hisâb* Adlı Eseri -Tenkitli Metin, Çeviri, Değerlendirme” adlı ikinci doktora tezini 2024 yılında tamamladı. İstanbul Medeniyet Üniversitesi Bilim Tarihi Enstitüsü'nde doktor öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Akademik ilgi alanları arasında soyut cebir, matematik tarihi ve felsefesi, bilim tarihi ve felsefesi bulunur. Osmanlı klasik döneminde matematik çalışmaları ve Osmanlılarda bilimin modernleşmesi konularında araştırmalarını sürdürmektedir.

Zehra Bilgin, Ph.D

Istanbul Medeniyet University
zehra.bilgin[at]medeniyet.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6147-3018

Zehra Bilgin received her bachelor's degree in mathematics from Boğaziçi University in 2009. She completed her master's thesis titled “On Quotient of Hom-Functors” at Boğaziçi University, Department of Mathematics, in 2012. She obtained her doctorate degree in mathematics in 2017 with her thesis titled “Coprimely Structured Modules, Radicals of Submodules, Sheaves on the Baer Spectrum” at Yıldız Technical University, Department of Mathematics. She completed her second Ph.D thesis titled “Introduction to Calculation: Alī Qūshjī's *Risāla der 'İlm-i Hisāb* -Critical Edition, Translation and Analysis-” at Istanbul Medeniyet University, Department of Philosophy in 2024. She is currently working as an assistant professor at Istanbul Medeniyet University, Institute for the History of Science. Her academic interests include abstract algebra, history and philosophy of mathematics, history and philosophy of science. She continues her research on mathematical studies in the Ottoman classical period and the modernization of science in the Ottomans.

İçindekiler

Takdimler ve Sunuş

Özet 35

Önsöz 35

BÖLÜM 1

Giriş 35

BÖLÜM 2

Risâle der İlmi Hisâb 47

2.1 Müellif Nüshası 50

2.2 Risâle der İlmi Hisâb'ın Sürümleri 53

2.3 Risâle der İlmi Hisâb'ın İçeriği 62

2.4 Risâle der İlmi Hisâb ile er-Risâletu'l-Muhammediyye'nin karşılaştırılması 65

BÖLÜM 3

Risâle der İlmi Hisâb'ın Matematiksel Değerlendirmesi 71

3.1 Birinci Makale: Hint Hesabı 72

3.1.1 Giriş 72

3.1.2 Tam Sayılar Hesabı 73

3.1.2.1 İki kat alma 73

3.1.2.2 Yarıya bölme 73

3.1.2.3 Toplama	74
3.1.2.4 Çıkarma	74
3.1.2.5 Çarpma	75
3.1.2.6 Bölme	79
3.1.2.7 Kök alma	81
3.1.2.8 İşlemlerin sağlamasını yapma	86
3.1.3 Kesirli Sayılar Hesabı	87
3.1.3.1 Giriş	87
3.1.3.2 Sayıların ortak bölenini bulma	87
3.1.3.3 Kesirlerin ortak paydasını bulma	88
3.1.3.4 Tam sayılı kesri bileşik kesre dönüştürme	89
3.1.3.5 Bileşik kesri tam sayılı kesre dönüştürme	90
3.1.3.6 Kesirlerin iki katını alma	90
3.1.3.7 Kesirleri yarıya bölme	91
3.1.3.8 Kesirlerin toplamı	92
3.1.3.9 Kesirlerin farkı	93
3.1.3.10 Bir kesri bir birimden başka bir birime dönüştürme	93
3.1.3.11 Kesirlerin çarpımı	95
3.1.3.12 Kesirlerin bölmesi	96
3.1.3.13 Kesirlerin kökünü alma	97
3.2 İkinci Makale: Tencîm Hesabı	98
3.2.1 Giriş	98
3.2.2 Şebeke Çarpımı	100
3.2.3 Bölme	101
3.2.4 Kök Alma	102
3.2.5 Çarpım, Bölüm ve Köklerin Cinsini Bulma	102
3.2.6 İşlemlerin Sağlaması	105
3.2.7 Burç İçeren İşlemler	105
3.3 Üçüncü Makale: Mesâha (Geometrik Ölçüm)	106
3.3.1 Giriş	106
3.3.2. Doğruların ve Düzlemsel Yüzeylerin Ölçümü	121
3.3.2.1 Dairenin Alanı	121
3.3.2.2 Üçgenin Alanı	121
3.3.2.3 Dikdörtgenin Alanı	123
3.3.2.4 Eşkenar Dörtgenin Alanı	123
3.3.2.5 Paralelkenarın Alanı	123
3.3.2.6 Yamuğun Alanı	124
3.3.2.7 Çokgenin Alanı	124

3.3.2.8 Daire Diliminin Alanı	125
3.3.2.9 Daire Kesmesinin Alanı	125
3.3.2.10 İhlil'cînin Alanı	126
3.3.2.11 Hilâfînin Alanı	127
3.3.3 Düzlemsel Olmayan Yüzeylerin Ölçümü	127
3.3.3.1 Koninin Yanal Alanı	127
3.3.3.2 Kesik Koninin Yanal Alanı	128
3.3.3.3 Piramitin Yanal Alanı	130
3.3.3.4 Silindirin Yanal Alanı	130
3.3.3.5 Prizmanın Yanal Alanı	131
3.3.3.6 Kürenin Yüzey Alanı	131
3.3.3.7 Küre Kapağının Yüzey Alanı	132
3.3.4 Cisimlerin Hacim Ölçümü	132
3.3.4.1 Kürenin Hacmi	132
3.3.4.2 Küre Kapağının Hacmi	133
3.3.4.3 Paralel Tabanlı Cisimlerin Hacmi	133
3.3.4.4 Koni ve Piramitin Hacmi	134
BÖLÜM 4	
Sonuç	135
BÖLÜM 5	
Risâle der İlm-i Hisâb'ın Tercümesi	143
5.1 Tercümede İzlenen Yöntem	143
5.2 Tercüme	145
Kaynakça	207
Dizin	211
BÖLÜM 6	
Risâle der İlm-i Hisâb'ın Metni	217
6.1 Metnin Hazırlanmasında İzlenen Yöntem	217
Metin	1

Table of Contents

Preface

Abstract 25

Foreword 31

CHAPTER 1

Introduction 35

CHAPTER 2

Risāla der 'Ilm-i Ḥisāb 47

2.1 The Autograph Copy 50

2.2 Versions of Risāla der 'Ilm-i Ḥisāb 53

2.3 Content of Risāla der 'Ilm-i Ḥisāb 62

2.4 Comparison of Risāla der 'Ilm-i Ḥisāb and al-Risāla al-Muhammadiyya 65

CHAPTER 3

Mathematical Analysis of Risāla der 'Ilm-i Ḥisāb 71

3.1 First Article: Indian arithmetic 72

3.1.1 Introduction 72

3.1.2 Arithmetic of whole numbers 73

3.1.2.1 Doubling 73

3.1.2.2 Halving 73

3.1.2.3 Addition	74
3.1.2.4 Substraction	74
3.1.2.5 Multiplication	75
3.1.2.6 Division	79
3.1.2.7 Root extraction	81
3.1.2.8 Checking	86
3.1.3 Arithmetic of Fractions	87
3.1.3.1 Introduction	87
3.1.3.2 Finding common divisors	87
3.1.3.3 Finding common denominators	88
3.1.3.4 Converting mixed fractions to improper fractions	89
3.1.3.5 Converting improper fractions to mixed fractions	90
3.1.3.6 Doubling fractions	90
3.1.3.7 Halving fractions	91
3.1.3.8 Addition of fractions	92
3.1.3.9 Substraction of fractions	93
3.1.3.10 Converting a fraction from a unit to another one	93
3.1.3.11 Multiplication of fractions	95
3.1.3.12 Division of fractions	96
3.1.3.13 Root extraction of fractions	97
3.2 Second Article: Arithmetic of Astronomy	98
3.2.1 Introduction	98
3.2.2 Grid multiplication	100
3.2.3 Division	101
3.2.4 Root extraction	102
3.2.5 Finding types of product, quotient and roots	102
3.2.6 Checking the operations	105
3.2.7 Operations with zodiacal signs	105
3.3 Third Article: Mensuration	106
3.3.1 Introduction	106
3.3.2. Mensuration of lines and planar surfaces	121
3.3.2.1 Area of a circle	121
3.3.2.2 Area of a triangle	121
3.3.2.3 Area of a rectangle	123
3.3.2.4 Area of a rhombus	123
3.3.2.5 Area of a paralellogram	123
3.3.2.6 Area of a trapezoid	124
3.3.2.7 Area of a polygon	124

3.3.2.8 Area of a circular sector	125
3.3.2.9 Area of a circular segment	125
3.3.2.10 Area of an ihlilīcī	126
3.3.2.11 Area of a hilālī	127
3.3.2 Mensuration of non-planar surfaces	127
3.3.2.1 Lateral area of a cone	127
3.3.2.2 Lateral area of a truncated cone	128
3.3.2.3 Lateral area of a pyramid	130
3.3.2.4 Lateral area of a cylinder	130
3.3.2.5 Lateral area of a prism	131
3.3.2.6 Surface area of a sphere	131
3.3.2.7 Surface area of a spherical cap	132
3.3.3 Mensuration of Volumes of Bodies	132
3.3.3.1 Volume of a sphere	132
3.3.3.2 Volume of a spherical cap	133
3.3.3.3 Volumes of bodies with parallel bases	133
3.3.3.4 Volume of cone and pyramid	134
 CHAPTER 4	
Conclusion	135
 CHAPTER 5	
Translation of Risāla der ‘Ilm-i Ḥisāb	143
5.1 Method of translation	143
5.2 Translation	145
References	207
Index	211
 CHAPTER 6	
Edited Text of Risāla der ‘Ilm-i Ḥisāb	217
6.1 Method of edition	217
Text	1

Özet

Fatih dönemi astronomi, matematik, kelam ve dil âlimi Ali Kuşçu'nun (ö. 879/1474) Osmanlılarda ilmi hayatın teşekkülünde oynadığı kilit rol, bilim ve düşünce tarihi araştırmalarında sıklıkla incelenir. Mensubu bulunduğu Semerkand astronomi-matematik okulunun ilmi birikimini Sultan II. Mehmed'in (1444-1446, 1451-1481) davetiyle İstanbul'a taşıyarak Fatih Semâniye ve Ayasofya Medreselerinin teşekkülüne katkıda bulunmuş, eserleri Osmanlı entelektüel çevrelerinde yüzyıllarca tedavülde kalarak gündem oluşturmuştur.

Risâle der İlm-i Hisâb Ali Kuşçu'nun telif ettiği iki hesap eserinden ilki ve Farsça olandır. h. 861/m. 1456'dan önce Semerkand'da telif edilmiş bu eserden sonra Ali Kuşçu, İstanbul'a gelmesinin ardından bu sefer Arapça bir hesap kitabı, *er-Risâletu'l-Muhammediyye*'yi kaleme almıştır. Literatürde bu ikinci eser hakkında kısmen çalışmalar olsa da *Risâle der İlm-i Hisâb*'a dair dikkate değer bir araştırma bulunmaz. Dünya çapında 356 adet nüshası, İran ve Anadolu coğrafyalarında yaygınlığı ve yüzyıllarca okutulmasıyla İslam matematik geleneğinde dikkate değer bir yerde bulunan bu eser, Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonu 2733 numarada kayıtlı müellif nüshası esas alınarak neşredilip Türkçeye tercüme edilerek matematiksel değerlendirmeye tâbi tutulmuştur. Ayrıca eserin elde edilen nüshalarına dayanan bir inceleme ile telif sürecine

dair bulgular paylaşılmıştır. Böylece literatürde az sayıda bulunan güncelliğini yitirmiş malumatın tashih edilmesi yanında *Risâle der İlm-i Hisâb*'ın bilim tarihi açısından durduğu yer ve sahip olduğu değere dair bazı soruların aydınlatılması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ali Kuşçu, matematik tarihi, Osmanlılar, hesap, *Risâle der İlm-i Hisâb*

Abstract

Alī Qūshjī (d. 879/1474), an astronomer, mathematician, theologian and linguist of fifteenth century, has a key role in the formation of scientific life in the Ottomans. This role is analyzed in the history of science and thought broadly. Upon Sultan Mehmed II's (1444-1446, 1451-1481) invitation, he contributed to the formation of the Fatih Semâniye and Ayasofya Madrasahs by transferring scholarly accumulation of the Samarkand astronomy-mathematics school to Istanbul, and his works widely used in Ottoman intellectual circles for centuries.

Risāla der ʿIlm-i Ḥisāb written in Persian is the first of two mathematical works by Alī Qūshjī. Following this work, which was probably written in Samarkand before 861/1456, Alī Qūshjī wrote an Arabic mathematics book, *al-Risālat al-Muhammadiyya*, after his arrival to Istanbul. Although there are some studies on this second work in the literature, there is not any notable research on *Risāla der ʿIlm-i Ḥisāb*. This work has a remarkable place in the Islamic mathematical tradition with its 356 copies around the world, its widespread distribution in Iran and Anatolia and its being taught as a textbook for centuries. This work presents the original text based on the autograph registered in the Ayasofya Collection of Süleymaniye Library, number 2733, its translation into Turkish and

mathematical examination. In addition, an analysis based on several copies of the work and the findings about the writing process are shared. Thus, it is aimed to correct outdated information in the literature and to clarify some questions about the place and value of *Risāla der ʿIlm-i Ḥisāb* in terms of the history of science.

Keywords: Alī Qūshjī, history of mathematics, Ottomans, arithmetic, *Risāla der ʿIlm-i Ḥisāb*

Önsöz

Osmanlılarda bilim tarihi ve özel olarak matematik bilimler tarihi çalışmalarını sağlam bir zemine oturtma çabalarının önündeki en büyük engel araştırmacıların halen birincil literatüre erişimlerinin kısıtlı olmasıdır. Büyük çoğunluğu yazma halinde neşredilmeyi bekleyen yüzbinlerce eserden ilk aşamada kurucu ve belirleyici öneme sahip olanlarının metin neşri, tercüme ve değerlendirmelerinin tamamlanmasından sonra Osmanlılarda akli bilimlerin mahiyeti, muhiti ve etkisi üzerine tatmin edici değerlendirmeler yapılabilecektir. Bu çalışma, Ali Kuşçu'nun ilk matematik eserlerinden, Semerkand'da Farsça kaleme aldığı *Risâle der İlm-i Hisâb* üzerine bir inceleme ile bu adıma katkı sağlamayı amaçlar.

İstanbul Medeniyet Üniversitesi Felsefe Bölümünde 2024 yılında tamaladığım “Hesab Bilimine Giriş: Ali Kuşçu'nun *Risâle der İlm-i Hisâb* Adlı Eseri -Tenkitli Metin, Çeviri, Değerlendirme-” başlıklı tezimin temelini oluşturduğu bu çalışmada *Risâle der İlm-i Hisâb*'ın müellif nüshasına dayanan Farsça metninin yanında Türkçe tercümesini ve matematiksel değerlendirmesini okuyucuya sundum. Ayrıca eserin telif sürecine dair bir araştırma da çalışmanın orijinal katkılarından sayılabilir.

Ali Kuşçu'nun ülkemizde çeşitli ideolojik, tarihî ve sosyal sebeplerle öne çıkarılan şöhreti malumdur. Çok bilinen isimler

hakkında konuşmanın zorluğunun farkındalığı çalışmaya eşlik etti. Bu sebeple açtığımız her kaynakta karşımıza çıkan biyografik bilgileri tekrar etmemeyi, bunun yerine belki de Ali Kuşçu'nun tek bilinmeyen tarafı olan *Risâle der İlm-i Hisâb* eserini merkeze almayı tercih ettim. Her ne kadar matematiksel bilimlerin alanındaki yazma çalışmalarında tek bir eser için pek sık karşılaşılmayan miktarda nüshasının bulunması sebebiyle tüm nüshalara ulaşamasam da inceleyebildiğim nüshalardan tatmin edici sonuçlar çıkarmış olmakla kendimi talihli sayıyorum. Araştırmacılar için usul, bilgi ve yorumlar açısından istifadeli olmasını dilerim.

Ali Kuşçu'nun Fatih'in davetiyle İstanbul'a geldiğinde kaleme alarak Sultan'a sunduğu diğer bir hesap eseri daha mevcuttur. Arapça kaleme alınan ve *er-Risâletü'l Muhammediyye* adını taşıyan bu ikinci eser Osmanlılarda bilim tarihi ile ilgili Türkçe literatürde *Risâle der İlm-i Hisâb*'ı gölgede bırakmış görünmektedir. Bu çalışma sürecinde zaman içerisinde ortaya çıkarılan önemli bir sonuç da bu iki eserin farklı kategorilerde değerlendirilmesi gereken iki farklı seviyede hesap kitabı olduğudur. *Risâle der İlm-i Hisâb* başlangıç seviyesinde yazılmış bir temel hesap kitabıdır. Öyle ki matematik öğrenmeye başlayacak bir öğrencinin ilk etapta bilmesi gereken her şey bu eserde mevcuttur. Hint hesabı, astronomlar için tencim hesabı ve temel geometri bilgilerini içeren mesâha bölümüyle, anlaşılır, kolay ve pedagojik açıdan faydalı bir anlatı sunar. *er-Risâletü'l Muhammediyye* ise yazarın matematikteki maharetini ortaya koyduğu daha kapsamlı bir kitaptır. Bu çalışmada her iki kitabın içeriklerine dair yapılan değerlendirme, farkları ortaya koyar. Çalışmada *Risâle der İlm-i Hisâb*'ın matematiksel değerlendirmesi bölümünde anlatı, modern sembollerle ve terminolojiyle sunulmuş, yöntemlerin açıklamaları ve ispatları verilmiştir. Böylece on beşinci yüzyılda temel hesap eğitiminin usul ve muhteviyatı günümüz okuyucusuna erişilir kılınmıştır.

Kitabın hazırlanmasında pek çok değerli ismin yardımını aldım. Katkıları ve destekleri olmadan bu çalışma çok başka ve istenmeyen bir halde kalırdı. Bununla birlikte kitaptaki maddi, yöntemsel veya malumat hatalarının sorumluluğu şahsıma aittir. Hususen tez danışmanım İhsan Fazlıoğlu'nun çalışmalarındaki daimî desteğini zikretmek isterim. Mustafa Çiçekler, eserin tercümesinde hatalarımı düzeltmeme yardımcı oldu. Enes Güllü tercüme ve değerlendirme kısımlarındaki şekilleri ve tabloları çizdi. Eserin son halinin teşekkül etmesindeki katkılarından dolayı kendilerine şükranlarımı sunarım.

Zehra Bilgin

İstanbul, 2025

Foreword

One of the greatest obstacles to grounding the history of science in the Ottoman Empire –especially the history of mathematical sciences– on solid footing is researchers’ still-limited access to primary sources. Only after critical editions, translations, and evaluations of the most foundational and influential among the hundreds of thousands of manuscript works (most of which remain unpublished) are completed, will it be possible to make satisfying assessments about the nature, context, and influence of rational sciences in the Ottoman world. This study aims to contribute to this effort through an examination of *Risāla der ʿIlm-i Ḥisāb*, one of the earliest mathematical works by Alī Qūshjī, written in Persian in Samarqand.

This work is based on my 2024 master’s thesis, titled *An Introduction to the Science of Arithmetic: Critical Edition, Translation and Analysis of Alī Qūshjī’s Risāla der ʿIlm-i Ḥisāb*, completed in the Department of Philosophy at Istanbul Medeniyet University. In this study, I present the Persian text of *Risāla der ʿIlm-i Ḥisāb* based on the autograph manuscript, along with its Turkish translation and mathematical analysis. Additionally, an inquiry into the process of the work’s composition may also be counted among the original contributions of this research.

Alī Qūshjī is a widely recognized figure in Turkey, often emphasized for various ideological, historical, and social reasons. I was mindful of the difficulty of writing about such well-known names. For this reason, I chose not to repeat the frequently encountered biographical details found in almost every source, but instead to focus on what may be his least known aspect: his work *Risāla der Ilm-i Ḥisāb*. Although I was unable to access all known manuscript copies –an unusually large number for a single mathematical work– I consider myself fortunate to have been able to examine several, from which I have drawn satisfying conclusions. I hope that the methods, information, and interpretations offered here will be of benefit to other researchers.

Another arithmetic treatise by Alī Qūshjī, written after his arrival in Istanbul at the invitation of Sultan Mehmed II, is also extant. This second work, written in Arabic and titled *al-Risāla al-Muḥammadiyya*, appears to have overshadowed *Risāla der Ilm-i Ḥisāb* in the Turkish-language literature on the history of science in the Ottoman Empire. One important finding that emerged during the course of this study is that these two works should be evaluated as distinct types of arithmetic texts, written at different levels. *Risāla der Ilm-i Ḥisāb* is a basic arithmetic manual intended for beginners. It contains everything a student at the outset of mathematical learning would need to know. With its sections on Indian arithmetic, *tanjīm* arithmetic used by astronomers, and a basic geometry portion on mensuration, the work presents a clear, accessible, and pedagogically effective introduction to arithmetic. *al-Risāla al-Muḥammadiyya*, by contrast, is a more comprehensive text in which the author demonstrates his mathematical prowess. The content analysis of both books presented in this study highlights these differences. In the mathematical analysis section of *Risāla der Ilm-i Ḥisāb*, I present the methods using modern symbols and terminology, along with detailed explanations and proofs. In

doing so, the procedures and content of fifteenth-century basic arithmetic education are made accessible to the contemporary reader.

I received assistance from many valuable individuals in preparing this book. Without their contributions and support, this study would have taken a very different and much less desirable form. Nonetheless, any material, methodological, or factual errors remain my sole responsibility. I would especially like to acknowledge the constant support of my thesis advisor, İhsan Fazlıoğlu. Mustafa iekler helped me identify and correct mistakes in the translation. Enes Gll prepared the illustrations and tables found in the translation and evaluation sections. I extend my sincere thanks to all of them for their contributions to the final form of this work.

Zehra Bilgin

İstanbul, 2025

Osmanlılarda akli ilimlerin kurumsallaşma sürecinde merkezi bir figür olarak kabul edilen Ali Kuşçu'nun *Risâle der İlmi Hisâb* adlı eseri, bugüne dek gölgede kalmış bir temel kaynak niteliği taşır. Semerkand'da Farsça kaleme alınan bu eser, Kuşçu'nun İstanbul'a gelişiyle yazdığı Arapça *er-Risâletü'l-Muhammediyye* kadar tanınmasa da, 15. yüzyılda İslam matematik geleneği içinde oldukça geniş bir yayılım göstermiş ve yüzlerce nüshasıyla dikkat çekmiştir.

Bu kitap, *Risâle der İlmi Hisâb*'ın Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlı müellif nüshasına dayanarak metin neşrini, Türkçe tercümesini ve modern matematiğe değerlendirmesini içermektedir. Hint hesabı, tencim ve mesâha gibi alt başlıklarla yapılandırılmış bu eser, başlangıç düzeyindeki hesap öğretiminin pedagojik ve teorik temellerine ışık tutmaktadır.

Aynı zamanda bu çalışma, Ali Kuşçu'nun hesap literatüründeki iki eseri arasındaki seviye ve amaç farkını ortaya koyarak, bilim tarihine ilişkin yerleşik kabulleri yeniden değerlendirmeye çağırır. Eserin içerdiği modern açıklamalar, semboller ve yöntem analizleri sayesinde 15. yüzyıl hesap geleneği, günümüz akademik okuyucusu için anlaşılır kılınmaktadır.

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ
TURKISH ACADEMY OF SCIENCES

ISBN: 978-625-6110-47-2

9 786256 110472